

Ю.М. СЕРЕДА,
аспірант
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)
(Науковий керівник професор І.І. Котюк)

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ДОТРИМАННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА У СУЧАСНОМУ ЗМАГАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Ключові слова: змагальність, рівність, суд, обвинувачення, захист.

Закріплення в Конституції України таких основоположних засад кримінального судочинства як змагальність та рівноправність сторін, означає принципово новий, у порівнянні з покладеним в основу КПК України 1960 р., підхід до його здійснення, що зумовило й необхідність внесення відповідних змін до чинного процесуального законодавства, спрямованих на реалізацію цих засад, і не випадково, оскільки змагальність сторін є гарантією всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи, що в свою чергу сприяє утвердженню законності та справедливості при винесенні судових рішень. От тому розширення змагальних засад українського кримінального процесу є одним з найважливіших напрямів його реформування.

Водночас, змагальність сторін у судовому процесі породжує дуже складну систему процесуальних правовідносин, а тому може дати позитивний ефект тільки тоді, коли їх сторони наділені необхідними можливостями для реалізації своїх процесуальних прав та обов'язків, і насамперед щодо надання необхідних доказів. Але чи завжди сторони мають рівні можливості у їх наданні? Свої погляди щодо цієї проблеми висловлювали українські вчені Ю.М. Грошевий, В.Т. Маляренко,

М.А. Маркуш, М.М. Михеєнко, Д.М. Притика, В.П. Шибіко та інші, які часто підкреслювали, що – не завжди. Яскравим прикладом цьому може бути такий вид доказів, як висновок експерта.

Адже, як відомо, і в колишньому СРСР, а згодом і згідно з законодавством України судова експертиза фактично використовувалась з метою підтримання державного обвинувачення, а тому призначати її було привілеєм судових і слідчих органів, а її виконання фактично цілком покладалося на спеціалізовані державні експертні установи.

Як наслідок, сторона захисту була позбавлена можливості самостійно обирати експертну установу для проведення експертизи чи запросити незалежного експерта в суд, що й породжувало її непевність у незалежності експерта та в об'єктивності його висновку. А як відомо, дуже часто саме від висновку експерта залежав результат прийнятого судом рішення.

Але оскільки експерт своїм висновком, як правило, підтримує сторону обвинувачення (у іншому випадку справа не дійшла б до суду), то головним його опонентом є захисник, який оцінює висновок експерта з науково-фактичного погляду та шукає в ньому вразливі місця. Саме захисник за-

цікавлений у тому, щоб знайшовши недоліки висновку експерта, довести суду його неспроможність у доведенні винуватості підсудного. Водночас і тут яскраво виявляється нерівність можливостей учасників процесу, а іноді безпорадність сторони захисту в змагальності, оскільки дуже часто внаслідок своєї некомпетентності у питаннях предмета експертизи адвокат не може критично оцінити висновок експерта, заявити суду обґрунтовані аргументи щодо своєї незгоди з ним, вступити з експертом у наукову полеміку, тому що, на відміну від експерта, не володіє необхідними для цього спеціальними знаннями.

Отже, стверджувати про рівні можливості сторін, коли сторона захисту знаходиться один на один з стороною обвинувачення, яку підтримують державні експертні установи з їх могутнім інтелектуальним і науково-технічним потенціалом, просто недоречно. А це означає, що з метою забезпечення справжньої рівності сторін у суді, стороні захисту необхідно надати можливість подання суду альтернативних експертних висновків.

А з іншого боку, якщо у сторони захисту і сторони обвинувачення діаметрально протилежні інтереси, то за будь-яких обставин це породжує однобокий підхід в оцінці зібраних ними доказів. Саме це й зумовлює необхідність третьої, неупередженої і незалежної сторони, яка б і могла об'єктивно оцінити зібрані як стороною обвинувачення, так і стороною захисту докази, та прийняти виважене і справедливе рішення.

От тому незалежність і недоторканність суду слід розглядати, не як його особистий привілей, а як спосіб захисту ним публічних і приватних інтересів й насамперед прав і свобод людини та громадянина. З огляду на це, в умовах судово-правової реформи, особливої актуальності набувають питання зміцнення незалежності суду; підвищення авторитету судової влади та судових рішень; усунення фактів тяганини при розгляді судових справ; винесення рі-

шень за відсутності або на основі неповно досліджених доказів; прийняття рішень у справі керуючись лише законом та виходячи із всебічного, повного й об'єктивного дослідження всіх її обставин; незалежності судді як від правової позиції учасників судового процесу, так і від представників влади.

Водночас, забезпечуючи додержання таких засад судочинства, як змагальність сторін та свобода у наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед ним їх переконливості, судді не повинні брати на себе функції, які можуть бути розцінені як прояв їхньої необ'єктивності чи заінтересованості в результатах розгляду справи.

Адже змагальність судового розгляду полягає в тому, що в судовому засіданні між собою ведуть процесуальний спір сторона обвинувачення і сторона захисту. Кожна з них обстоює свою правову позицію, права та законні інтереси тими засобами, які дозволяє КПК України, допомагаючи таким чином суду повно, всебічно і об'єктивно дослідити всі обставини справи з метою з'ясування істини і прийняття правильного рішення.

Тим не менше, якщо згідно зі ст. 4 КПК України «суд, прокурор, слідчий і орган дізнання зобов'язані в межах своєї компетенції порушити кримінальну справу в кожному випадку виявлення ознак злочину, вжити всіх передбачених законом заходів до встановлення події злочину, осіб, винних у вчиненні злочину, і до їх покарання», то це суперечить конституційній zasadі змагальності і порушує поділ функцій. Адже закон, з одного боку, не допускає суміщення в одній особі функцій судді, обвинувача і захисника, а з іншого – порушуючи кримінальну справу згідно зі ст. 27 КПК України, наприклад, у справах приватного обвинувачення, суд, формуючи обвинувачення проти конкретної особи, фактично стає на бік обвинувачення і починає виконувати одночасно дві функції – обвинувачення і вирішення справи, що породжує нерівність сторін у криміналь-

ному судочинстві та порушує конституційний принцип змагальності. Тому, порушивши таку кримінальну справу, суд повинен направити її для провадження досудового слідства.

Отже, зміст принципу змагальності передбачає наявність на всіх стадіях процесу рівноправних сторін, що й забезпечується чітким розподілом їх процесуальних функцій, за якого у кримінальному процесі бере участь три сторони і таким чином функції обвинувачення і захисту відокремлені від функції вирішення справи.

Однак, як свідчить зарубіжний досвід, змагальність також має свої вади, на що прямо вказують авторитетні юристи країн, де така форма кримінального процесу існує впродовж століть. Так, наприклад, відомий американський правник Ллойд Л. Уайнреб, вказуючи на основні недоліки кримінального процесу США, зазначає, що у ньому весь доказовий матеріал розділений на дві окремі справи – обвинувачення і захисту, а судовий розгляд кримінальної справи являє собою не прагнення встановити факти, а нагадує суто ритуальний поєдинок між добром і злом, Державою і Зловмисником, і у цьому сенсі такий процес зберігає у собі відчутні сліди давнини, коли результат справи вирішував поєдинок сторін.

Наявність двох справ не залишає місця для середнього шляху, який звів би воедино всі доказові матеріали, оскільки сторони – обвинувачення і захисту – не зацікавлені в його пошуку, тому що перед кожною з них стоїть лише одне завдання – добитися перемоги. І саме з цих позицій фільтрується та шліфується кожною із сторін доказовий матеріал, який свідчить на користь її позицій. У такому процесі у центрі уваги виявляється не підсудний, а юристи, які представляють сторони... При цьому суть судового розгляду справи сприймається усіма (і підсудним – не в останню чергу) як питання про виграш чи програш справи представниками сторін, а не про доведеність чи недоведеність вини підсудного [3, 116–127].

Отже, виключення суду з числа суб'єктів, на яких покладено обов'язок вжиття всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи (ст. 22 КПК), ще більш радикалізувало дві основні точки зору щодо його активності в процесі одержання, перевірки й оцінки доказів. Зокрема, прихильники так званої чистої змагальності сприймають суд як такого собі рефері, який уважно, але пасивно стежить за протиставленням учасників процесуального поєдинку, щоб після його закінчення проголосити переможця. Будь-яка активність суду розцінюється ними як зазіхання на принцип змагальності, прояв суддею зацікавленості у вирішенні справи на користь однієї із сторін. А їхні опоненти доводять право суду на певну ініціативу в доказовій діяльності, обумовлену обов'язком правильного вирішення справи та ухвалення законного й обґрунтованого рішення.

Однак системний аналіз норм кримінально-процесуального закону дає підстави для висновку, що метою судочинства є досягнення істинного знання про обставини, які підлягають доказуванню, і постановлення на його основі обґрунтованого і справедливого судового рішення. Проте існує низка факторів, що унеможливають її досягнення. Адже у судовій практиці нерідко трапляються випадки, коли встановлення об'єктивної істини потребує усунення прогалин досудового слідства, перевірки нової інформації щодо існування істотних для правильного вирішення справи обставин. Такі ситуації вимагають активної доказової діяльності, яка в силу різних причин не завжди здійснюється сторонами. Зокрема, відсутність ініціативи суб'єктів доказування щодо одержання нових чи перевірки наявних доказів може бути зумовлена: а) недостатньою фаховою підготовкою професійних учасників судового розгляду; б) неможливістю підсудного, потерпілого, цивільного позивача, відповідача забезпечити себе кваліфіко-

ваними представниками; в) відсутністю у призначеного захисника матеріальної зацікавленості, а відтак мотивації активної діяльності; г) перебуванням сторін у стані тактичного ризику, коли наслідки прояву активності (позитивні чи негативні) важко спрогнозувати; д) позапроцесуальною домовленістю (компромісом) сторін щодо кінцевого результату розгляду справи, на який може вплинути та чи інша судова дія, необхідна для встановлення дійсних обставин справи.

Звичайно, суд завжди погоджується з аргументами однієї із сторін, але це має відбуватися не тому, що вона була більш переконливою, підготовленою, мала для цього більше ресурсів і можливостей, а тому, що її позиція відповідає внутрішньому переконанню суду, оскільки є адекватною встановленим на підставі наявних доказів обставинам. На рішення суду не повинна впливати неспроможність прокурора належним чином доказово забезпечити і підтримати обвинувачення або невміння чи небажання захисника виконати свої функції. Вирок має ґрунтуватися не на підставі доказів, наданих однією із сторін, а на об'єктивній істині, як відображенні реальної дійсності, що мала місце в минулому. Звісно, що істинне знання в результаті судового розгляду може бути і не одержане. У цьому випадку суд має ухвалити відповідне процесуальне рішення, але тільки тоді, коли буде переконаний, що всі можливі заходи для встановлення істини вичерпано.

Що ж до аргументів проти права суду самостійно формувати докази, то головними з них є посягання активного суду на принцип змагальності та прояв зацікавленості у результатах вирішення справи на користь однієї із сторін. Водночас, упередженість суду, який за відсутності продуктивної активності сторін самостійно з'ясовує істину у справі, може існувати лише в уяві сторони, зацікавленої в її спотворенні, і немає нічого спільного з завданням суду викрити винних та за-

безпечити правильне застосування закону. Зрозуміло, що будь-яка судова дія в підсумку виявиться корисною одній стороні і суперечитиме інтересам іншої, однак звинувачення суду, що був її ініціатором, в заангажованості є надуманими, оскільки суд, виносячи на обговорення сторін питання щодо витребування речових доказів, виклику додаткового свідка, проведення експертизи тощо, не знає і не може знати заздалегідь результатів тієї чи іншої судової дії. Для суду не існують докази обвинувачення чи докази захисту, він не перебуває і не може перебувати за визначенням у стані тактичного ризику. Натомість суд може перебувати у стані невизначеності, задля подолання якої і набуття достовірного знання, необхідного для ухвалення обґрунтованого рішення, він має право і зобов'язаний у разі необхідності вжити заходів для одержання нових та перевірки наявних доказів з власної ініціативи. Хоча є зрозумілим і те, що як і результат конкретної судової дії, так і будь-яке кінцеве рішення у справі, як правило, задовольняє лише одну сторону і суперечить інтересам іншої сторони, що й дає їй химерний привід сумніватися в неупередженості суду.

От тому, якщо метою кримінального судочинства є встановлення об'єктивної істини як необхідної умови правильного вирішення справи, постановлення законного, обґрунтованого і справедливого судового рішення, то змагальність не конкурує з об'єктивною істиною, вона є засобом її досягнення. Принцип змагальності повною мірою реалізується тільки за умови рівних можливостей сторін, а фактична їх нерівність має нівелюватися активною доказовою діяльністю суду [4].

Таким чином, змагальність сторін є гарантією всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи, що в свою чергу сприяє утвердженню законності та справедливості при винесенні судових рішень і породжує дуже складну систему процесуальних правовідносин, а тому може дати позитивний ефект тільки тоді,

коли їх сторони наділені необхідними можливостями для реалізації своїх проце-

суальних прав та обов'язків, і насамперед щодо надання необхідних доказів.

Список літератури:

1. Конституція України 28 червня 1996 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua
2. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28 грудня 1960 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua
3. Ллойд Л. Уайнреб. Отказ в правосудии: Уголовный процесс в США / [под общ. ред. В.М. Николаичика]. – М.: Юрид. лит., 1985. – 191 с.
4. Мирошниченко Ю. Доказова діяльність суду в змагальному процесі / Юридичний Вісник України. – 2010. – № 8(764) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.yuricom.com/ua/legal_bulletin_of_Ukraine/archive/

РЕЗЮМЕ

В статье проанализированы проблемные аспекты принципов уголовного судопроизводства, как состязательность и равенство сторон. Внесены предложение, направленные на совершенствование практики их реализации.

SUMMARY

In the article were analysed the problem aspects of principles of criminal trial, as contentionness and equality of sides. There were maid suggestions of their realization directed on perfection of practice.

Рекомендовано кафедрою кримінального процесу та криміналістики

Подано 10.04.2011.